Původ a osud hrdiny

Sonda do českého pohledu na osobnost TGM

Ivan Šedivý

Při zamyšlení nad Tomášem Garrigueem Masarykem (1850–1937) jako hrdinou národního výkladu českých (československých) dějin jsem vyšel z předpokladu, že takové zkoumání je možné uskutečnit metodou, při níž budu na tuto nepřehlédnutelnou osobnost naší moderní historie pohlížet jako na ústřední, archetypální prvek zakladatelského mýtu československého státu. Vycházím tedy z výzkumů moderních, především historických mýtů, tak jak je definovala dosavadní historiografie. Na rozdíl od přístupů převažujících například v německém dějepisectví se přitom domnívám, že i moderní mýty mají s původními, archaickými mýty řadu styčných bodů, že moderní a archaické mýty nejsou od sebe neprostupně odděleny.

V této studii vycházím z předpokladu, že TGM v masarykovském mýtu, který můžeme považovat za součást širšího, zakladatelského československého mýtu, reprezentuje přesvědčivě několik základních archetypů, které byly charakteristické pro různá období jeho života i pro různé role, v nichž se postupem času nacházel: Hrdina (především do roku 1918); Otec (především od roku 1914); Filozof (průběžně); mohli bychom uvést samozřejmě i další, dílčí varianty těchto archetypů: Osvoboditel, Pastýř, Král, Spasitel, Světec a podobně. V následujícím textu se pokusím o dekonstrukci té části masarykovského mýtu, která hovoří o jeho mládí, dospívání a osudovém předurčení. Pramennou základnou mi bude především dobová publicistika a žurnalistika.

Masarykova rodina patřila k nižším vrstvám tehdejší společnosti. „Náš milovaný Osvoboditel je synom pánského kočíša. Chudička bola jeho kolíska v malom

domčeku, prostí a jednoduchí boli jeho rodičia.¹ Lze na takových sociálních základech stavět moderní mýtus, když víme, že původní mýty naopak podtrhova-ly urozený, velmi často i božský původ heroů? Vyzrálé, zbožné a citově založené Masarykově matce, služebné Terezii Kropáčkové byl o deset let mladší kočí Josef Masárik nepřilíh rovným partnerem. Terezie sice mohla původně jako dcera situ-ovaného hustopečského hostinského pomýšlet na lepší partie, avšak v době, kdy poznala Josefa, si již příliš vybírat nemohla: v šestatřiceti letech, s cejchem svobodné matky (její dítě zemřelo, když jí bylo jednatřicet) hrozilo, že zůstane lidově řečeno „na ocet“. V zásadě existovaly dvě hlavní možnosti, jaké místo mohl Masarykův banální původ ve struktuře mýtu zaujímat: skromné poměry Masarykovy rodiny bylo možné buď spíše vyzdvihovat, podtrhnout je a učinit z nich pozitivní symbol, anebo – musely být popřeny.

První varianta, podle níž byl Masaryk „prostý muž z lidu, syn panského kočího z chudé matičky a z chudičského otce“,² byla nejrozšířenější. Tím, že harmonicky rezonovala s plebejskými instinkty moderního českého národa, nestálo jejímu vše-obecnému přijímání nic v cestě. Hlubší význam Masarykovu skromnému původu připsal již v roce 1920 Masarykův životopisec Jaromír Doležal: Masarykův „otec byl ... na císařských statcích malým služebníkem, panským kočím. Cítíte v tom silnou ruku osudu? Syn jednoho z posledních služebníků císařových zažene z jeho statků po letech císaře sama.“ O deset let později použil Doležalův text též Emanuel Rádl a takovým způsobem vyzněla i řeč profesora Josefa Pekaře u příležitosti Masarykových pětadesátin: „...stanul v čele státu jako prostý občan, stanul tam s právem vyšším, jež pouhý rod dáti nemůže, s právem tvůrce a dobyvatele, vítěze nad staletou říší a staletou dynastií.“³ Obdobným, nikoli však totožným způsobem dal Masarykův původ do souvislosti s rozbitím monarchie v těžké době sociálnědemo-kracktický politik František Soukup ve své knize *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*.⁴

Takové pojetí patřilo k nejrozšířenějším a nepochybně bylo velmi úzce, i když nikoli výhradně spojené s archetypálním obrazem Masaryka v sociálnědemokratickém prostředí. Podle známého plzeňského předáka sociální demokracie Luděk Pika se Masaryk narodil v chudé rodině dělníkově,⁵ jindy je prezentován dokonce jako

1 POLÍVKA, Vladimír: *Dr. T. G. Masaryk: Apoštol pravdy – boží bojovník*. Banská Bystrica, Slo- van 1925, s. 9.

2 *Probuzení: Orgán Československé strany socialistické v Podkrkonoší*, roč. 2, č. 56 (27.10.1921), s. 1. Výstřižek viz *Masarykův ústav a Archiv AV ČR – Archiv Ústavu T. G. Masaryka*, Praha (dále jen *AÚTGM*), fond (f.) Tomáš Garrigue Masaryk, signatura (sign.) R, svazek (sv.) Zá- jezdy, karton (k.) 377.

3 DOLEŽAL, Jaromír: *Masarykova cesta životem*. Brno, Polygrafie 1920, s. 3; RÁDL, Emanuel: *Tomáš Garrigue Masaryk: Vyprávěno chlapcům*. Praha, Vydavatelské oddělení YMCA 1930, s. 3; *Universita Karlova T. G. Masarykovi 1850–1935*. Praha, Akademický senát Univerzity Karlovy 1935, s. 14.

4 SOUKUP, František: *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*. Praha, Ústřední dělnické knihku- pectví a nakladatelství Ant. Svěcený [1920].

5 PIK, Luděk: *K osmdesátým narozeninám pana presidenta T. G. Masaryka*. Plzeň, Župní vý- konný výbor Sociálně demokratické strany dělnické 1930, s. 2.

„syn dělnické matky“ (!).⁶ Komunistická kritika tohoto mýtu se zpočátku pokoušela naproti tomu ukázat, jak se Masaryk, „syn zemědělského dělníka“, svému původu zpronevěřil.⁷ Když o několik let později charakterizoval Jan Herben Masaryka jako „chudého chlapce, který se proslavil“, vycházel sice ze stejného leitmotivu, tedy z faktu Masarykova plebejského původu, osudovost se tu však hlásí o slovo poněkud jiným způsobem než v předchozích případech.⁸ Zatímco u Doležala či Soukupa jde především o naplnění dějinné (národní či sociální) spravedlnosti, jejímž vykonavatelem je Masaryk, Herbenův obrat je – víme-li navíc o americkém původu Masarykovy manželky Charlotty Garrigue a o Masarykových sympatiích k americké demokracii – vědomou konotací upomínající na americké selfmademanství fordovského či u nás baťovského stříhu, tedy na schopnost nahradit při svém uplatnění v životě deficit sociálního postavení a finančních prostředků jinými přednostmi – talentem, zvědavostí, pílí, vytrvalostí, ochotou v pravou chvíli riskovat.⁹ V každém z těchto případů však Masaryk zůstává typem hrdiny, jenž vyšel z prostého lidu a který z lidu po celý život čerpá sílu. „Rozhodující bylo, že ... jsem se narodil chudý a nikdy nezbohatl; tím jsem si zjednal znalost lidí, života, a stal jsem se ... také praktickým,“ napsal sám o sobě ve *Světové revoluci*.¹⁰ Masarykovskému mýtu nejlépe vyhovoval příběh hrdiny z lidu.

O eventualitě, že Masaryk není synem svého otce, nýbrž moravského židovského statkáře Nathana Redlicha (rakouský ministr Josef Redlich by tedy byl Masarykovým synovcem), byla svedena řada sporů. Lze souhlasit se Stanislavem Polákem, že historická argumentace svědčí spíše ve prospěch legitimacy Masarykova původu. Poněvadž mi zde v první řadě vůbec nejde o pravdivost, či neopodstatněnost těchto polemik, spokojme se s přiměřeným závěrem francouzského historika Alaina Soubigoua, že ve sporu o Masarykův původ nelze bez provedení testů DNA zodpovědně pokračovat.¹¹ Tvzení o Masarykově nemanželském původu se od počátku dvacátého století šířilo především ve formě ústní fámy, již se později přidrželi někteří marxističtí historici, a mělo velmi často neskrývaný antisemitský podtext. Systematičtěji domněnku o Masarykově nemanželském původu rozpracoval až spisovatel

6 Slavný vjezd pres. Masaryka do Brna. In: *Stráž socialismu* (17.9.1921), s. 1 (*Stráž socialismu* byla sociálnědemokratickým deníkem vycházejícím v Brně). Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 376, Zájezd na Moravu 1921, články v novinách. Také např. představitel agrárního křídla legionářů Antonín Pavel hovoří o Masarykovi jako o synovi proletáře (PAVEL, Antonín: *Poslední buditel a první prezident*. Brno, Družstvo Moravský legionář 1925, s. 3).

7 Viz *Rudé Právo* (14.9.1921). Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 375, Zájezd pana prezidenta na Moravu, Slovensko a Podkarpatskou Rus 16.–24. září 1921.

8 HERBEN, Jan: *Chudý chlapec, který se proslavil*. Praha, Kalich 1928.

9 Herben přímo odkazuje na knihu Američanky Sarah Knowles Boltonové *Chudí hoši, kteří se proslavili* (Praha, J. Laichter 1923).

10 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce: Za války a ve válce 1914–1918*. Praha, Orbis 1925, s. 390; zmínka o tom též u Jana Herbena (*Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7).

11 Viz SOUBIGO, Alain: *Tomáš Garrigue Masaryk*. Praha, Paseka 2004, s. 19–21.

Willy Lorenz.¹² Ačkoli teoreticky by měla „nemanželská“ verze Masarykova původu lépe vyhovovat původní struktuře mýtu (a opravdu se sporadicky objevila snaha „vylepšit“ Masarykův původ dokonce historkou o tom, že je nemanželským synem císaře Františka Josefa I.),¹³ v tomto případě se pochopitelně stala jednou z hlavních zbraní protimasarykovské argumentace. Mimochodem, všechny zmíněné dohady o Masarykově původu – s antisemitským podtextem, a dokonce i ty, v nichž jako otec figuruje František Josef – lze dnes v poměrně hojném počtu „vygooglovat“ na nejrozličnějších internetových diskusních fórech.¹⁴

I mytické vylíčení Masarykova chudičského dětství, v němž nedostatek hmotných statků byl vyvažován láskou rodičů, moudrými duchovními rádci a jedinečnou sociální zkušeností umožňující poznat skutečné problémy země i jejího lidu, mělo ovšem své limity. Jediné známé portréty Masarykových rodičů pocházejí od Hanuše Schwaigera a zobrazují je až ve stáří. Nezaujatého pozorovatele šokuje udřený, prázdný výraz obličeje Masarykova otce s načervenalým nosem opilce.¹⁵ Na matku zůstaly Masarykovi podle všeho příjemné vzpomínky, o otci se však přes veškerou snahu zachovat zdání vřelosti vyjadřoval o poznání neosobněji, ba s jakýmsi nádechem studu či opovržení.¹⁶

Dochované dopisy Masaryka z dětství a mládí, jež zasílal rodičům, respektive otci, obsahují řadu dokladů o jeho citovém vztahu k oběma rodičům a nejsou podle mého názoru psány pouze jako formální naplnění povinnosti dítěte vůči rodičům.¹⁷ Oceňují proto sice snahu francouzského historika Alaina Soubigoua otevřeněji hovořit o osobnosti Josefa Masárika,¹⁸ na rozdíl od něj se však nedomnívám, že poněkud podivný vztah Masaryka k otci má své kořeny v dětství.

12 Viz POLÁK, Stanislav: *Masarykovi rodiče a antisemitský mýtus*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 1995. Bohužel, Polák vylil dítě i s vaničkou a z antisemitismu v podstatě obvinil i zcela seriózní badatele, jako například Rolanda Hoffmanna či Zbyňka Zemana, kteří o Masarykově možném nemanželském původu spekulovali jistě bez jakýchkoli antisemitských úmyslů.

13 *Tamtéž*, s. 38 n.

14 Webové adresy v tomto případě neuvádím pro jejich krátkou životnost.

15 Masarykův portrét je velmi realisticky provedený. Považuji proto za dost nepravděpodobnou konstrukci Stanislava Poláka, že Schwaigerův portrét Josefa Masárika je žertovnou karikaturou, jež měla být odplatou za Masárikovo škádlení v době malířova pobytu v Hustopečích. V krajním případě lze spekulovat, že to mohlo platit o brunátném nose, nikoli však již o celkovém rázu Masárikova portrétu. (Srv. *tamtéž*, s. 19.) Většina Masarykových životopisců uvádí o soužití Masarykových rodičů pouze základní fakta; Stanislav Polák se pokusil konstruovat celou věc co nejromantičtější: „Ale nebylo to zajiště jen mládí a vysoká, ztepilá postava, kterou si získal přízeň své nevěsty tento širokolící, černovlasý venkovan; pod jeho drsným zevněškem Terezie brzy objevila také živý cit a přirozené nadání...“ (POLÁK, Stanislav: *T. G. Masaryk*, sv. 1: *Za ideálem a pravdou. 1850–1882*. Praha, Masarykův ústav 2000, s. 16.)

16 „Nás tři děti hasačerty měla ohromně ráda. ...byla chytrá a moudrá, znala kus světa. ...to byla její zásluha, že jsem se dostal do školy. (...) Otec ... narodil se jako nevolník a nevolníkem zůstal. Vedle matky měl na mne málo pozitivního vlivu.“ (ČAPEK, Karel: *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha, František Borový 1936, s. 8–10.)

17 Tyto dopisy jsou uloženy v Archivu Ústavu T. G. Masaryka.

18 SOUBIGOU, A.: *Tomáš Garrigue Masaryk*, s. 23.

S tím, jak si Masaryk stále více uvědomoval vlastní cestu, jež tak radikálně vybočila z otcova jednoduchého světa, jak nalézal stále více vlastní vnitřní autority, jež se současně pro jiné stávala autoritou otcovskou, sílila jeho touha se od této původní vnější otcovské autority oddělit.¹⁹ Samozřejmě šlo také o prezidentovo a Čapkovo „mlžení“ v rámci pozdější „práce na mýtu“, kdy bylo nutné otcův obraz před veřejností přece jenom uhladit.

Masarykův otec byl Slovák, matku díky příbuzenským vztahům a prostředí, v němž vyrůstala (Hustopeče), můžeme považovat již za Němku, byť samozřejmě nikoli ve smyslu pozdějšího nacionalismu druhé poloviny 19. století.²⁰ Rodina žila v jazykově českém moravském prostředí, Masaryk studoval na německých školách. Z jazykového, a jistý čas i z národnostního hlediska byla tedy Masarykova identita rozkolísaná a nepevná.²¹

To nebylo ve své době žádnou vzácností. Pozdější prvorepublikový mýtus měl ovšem jednoznačně nacionální rozměr. Vyžadoval proto přece jenom zřetelnější národnostní ukotvení hlavního protagonisty již na počátku příběhu a o Masarykově nacionálním původu vypovídal poněkud asymetricky: v Čapkových *Hovorech* mluví Masaryk pouze o svých slovenských kořenech z otcovy strany („Já jsem byl vlastně na půl Slovačskem od malička; můj otec byl Slovák z Kopčan“), zatímco s matkou takto přímočarou spojnici, v níž by prohlásil: „Po matce jsem Němec“, nevytvořil; otázku matčiny národnosti odmítl částečně pravdivým, avšak stylisticky chytře vystaveným výrokem, že matka „byla Hanačka rodem, ale vyrostla mezi Němci v Hustopeči“.²²

Většina autorů publicisticky, populárně laděných biografíí Masaryka sleduje tuto konstrukci v nejrůznějších variantách: přímo (Sergej Zavadskij, J. Naumann, František Soukup, Eduard Pleva, Rudolf Eliáš – ten dodává, že „panímáma Masaryková“ chodila v Hustopeči do německé školy, poněvadž tam pro české děti nebyla, ale „po moravsku pěkně hovořila“),²³ popřípadě ji dále rozvíjí a o Terezii hovoří pouze jako o „Hanače“ (Vladimír Polívka, František Veselý),²⁴ nebo nepřímo a o nacionalitě matky, či obou rodičů, mlčí (Alois Gutwirth, František Šimek, František Tretera,

19 Srv. HOLLIS, James: *Mytologémy: Ztělesnění neviditelného světa*. Brno, Emitos 2009, s. 44 n.

20 Viz HOSÁK, Ladislav: *O předcích presidenta osvoboditele T. G. Masaryka*. Brno, Zemská osvětová rada 1946, s. 14–16.

21 *Tamtéž*, s. 27 n.

22 ČAPEK, K.: *Hovory s T. G. Masarykem*, s. 118 a 8.

23 T. G. Masaryk: *K sedmdesátinám 1850–1920*. Praha, Československé podniky tiskařské a vydavatelské 1920, s. 3; ZAVADSKIJ, Sergej: *Život a dílo T. G. Masaryka*. Praha, Svaz ruských válečných invalidů 1935, s. 9; NAUMANN, J.: Narodil se nám. In: *Prezident Osvoboditel*. Uspořádal R. Svačina. Kvíčovice 1936, s. 5; SOUKUP, F.: *Syn dělníka vítězem nad Habsburky*, s. 13 (viz pozn. 4); PLEVA, Eduard (ed.): *Život a práce velkého člověka*. Plzeň 1930, s. 7; ELIÁŠ, Rudolf: *Masaryk osvoboditel*. Praha, Josef Hokr 1937, s. 3.

24 POLÍVKA, V.: *Dr. T. G. Masaryk*, s. 9 (viz pozn. 1); TÝŽ: *Náš první prezident Tomáš G. Masaryk*. Banská Bystrica, Slovan 1931, s. 4; VESELÝ, František: *Masaryk člověk*. Praha, Svaz národního osvobození 1925, s. 3.

Antonín Pavel, Lev Sychrava).²⁵ Mnohem méně autorů (Jaroslav Doležal, Alois Hajn, Jan Herben)²⁶ napsalo explicitně o tom, že Masarykova matka byla Němka. Žádná z posledních tří jmenovaných prací však nevznikla po roce 1928, kdy se objevila první část Čapkových *Hovorů*. Domnívám se, že i to nasvědčuje tezi o jejich mimořádně silné mýtotočivé funkci. Okázalé zdůrazňování polovičního slovenského původu nemělo ovšem zřejmě ani tolik vytěšňovat Masarykovo „němectví“, nýbrž především vytvářelo spolu s českou identitou jeden z pólů jím tolik manifestovaného „čechoslováctví“.

Slovy jedné z dobových brožur byl Masaryk největší osobností našich novodobých dějin, postavou, „jakou Prozřetelnost posílá národům jednou za několik století, dávajíc jí vykonati výjimečné poslání“.²⁷ Hrdinovo předurčení samo o sobě ovšem nestačí. Velikost jeho vlastního osudu, jakkoli Hrdina nezná jeho konkrétní obsah, je mu velmi často alespoň v náznacích vyjevena, a to zpravidla zakládá nosnou dramatickou osu mytického příběhu. Vlastními činy mnohokrát stvrzená, mnohdy až umanutá Masarykova odhodlanost a rozhodnost, s níž se pokoušel o naplnění svých předsevzetí a cílů, vyvěrala zřetelně z jeho anglosaských puritánských myšlenkových kořenů, jež mu připomínaly, „že nejsme sami na starosti Prozřetelnosti“.²⁸

Masarykovy názory jen dokládají Weberovu tezi, že pro kalvinisty a puritány je práce „odreagování afektu náboženské úzkosti“; jinými slovy, že zahánění pochybnosti o vlastní vyvolenosti.²⁹ Zaujme přímočarost, s níž se Masaryk a jeho blízcí mimořádného významu svého Poslání dovolávali, jakkoli Masaryk sám o sobě na druhou stranu občas zapochyboval. „Josefe, pamatuj si, že mne se stane buď něco moc velkého, nebo vůbec nic,“ ubezpečoval podle Stanislava Poláka již za studia na reálce malý Tomáš svého kamaráda, přičemž není podstatné, zda uvedený výrok doopravdy padl.³⁰ V zápiscích Masarykovy soukromé archivářky Anny Gašparíkové-Horákové je naproti tomu historicky doložen výrok Alice Masarykové z roku 1929:

25 GUTWIRTH, Alois: *T. G. Masaryk, náš první prezident*, sv. 1: *Jeho život*. Praha, Kulturní odbor posádkového velitelství Velké Prahy 1919, s. 4; *Osvoboditel: Člověk boží*. Telč, Jaroslav Hončík 1920, s. 2; ŠIMEK, František: *Čtení o Tomáši G. Masarykovi, o jeho životě i díle*. České Budějovice, Svátek 1920, s. 4; TRETERA, František: *Stručný nástin životopisu T. G. Masaryka*. Praha 1925, s. 4; PAVEL, A.: *Poslední buditel a první prezident*, s. 3 (viz pozn. 6); SYCHRAVA, Lev: *Několik dat ze života presidenta Masaryka*. Praha, Svaz národního osvobození 1921, s. 12; HERBEN, J.: *Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7 (viz pozn. 8).

26 DOLEŽAL, J.: *Masarykova cesta životem*, s. 4 (viz pozn. 3); HAJN, Alois: *Životní dílo presidenta Masaryka: K 7. březnu*. Praha, Gustav Dubský 1927, s. 12; HERBEN, J.: *Chudý chlapec, který se proslavil*, s. 7.

27 MORAVEC-ROBUR, Otakar: *Profil velkého člověka*. Kolín, Antonín Dědourek 1937, s. 5.

28 MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*, s. 390 (viz pozn. 10). Podobně též na straně 388: „Přesto však, že se Prozřetelnost o nás a o svět stará, nevyplývá z toho fatalism nečinnosti, nýbrž optimism synergismu, přísné přikázání co nejušilovnější práce, práce pro myšlenku. Jen tak smíme očekávat ty tzv. šťastné náhody, tu vnitřní logiku života a dějin, spoléhat na pomoc Boží.“

29 WEBER, Max: *Protestantská etika a duch kapitalismu*. In: TÝŽ: *Autorita, etika a společnost: Pohled sociologa do dějin*. Praha, Mladá fronta 1997, s. 248.

30 POLÁK, S.: *T. G. Masaryk*, sv. 1, s. 60.

„Tato, já vím, že se Pánbůh o nás stará a stále více se utvrzuji ve víře, že nás vyvolil, abychom v našem státě uskutečnili ideál pravé demokracie.“³¹ Také Masarykova žena Charlotta byla přesvědčena o manželově povolání naplnit významné Poslání.

Masaryk byl tedy předurčen k výjimečným činům. Životním zkouškám vykročil ovšem vstříc neznaje, jaký Osud jej vlastně čeká. Právě tato odvaha jít vpřed, překonávat nástrahy života bez jasnějších záruk do budoucna činí teprve hrdinu Hrdinou. Zda je Osud na jeho straně, se s definitivní platností ukáže až v konečném úspěchu kdysi malého Tomáše, jemuž se „stane něco velkého“ a je postaven v čelo samostatného Československa: „Netušil ani zdaleka kdys před deseti roky, kdy tu dlel profesor Masaryk, že 18. září 1921 vjede slavnostně do české Olomouce jako prezident republiky, že vstoupí na českou radnici dobytého města jako hlava státu a že přístřeší mu poskytne ta rezidence, kde nastoupil na trůn podunajské říše předposlední Habsburk.“³² Sám Masaryk si tuto tezi oblíbil. „Netušil jsem tenkrát, že se jednou k vám do kraje vrátím za takových okolností,“ vyznával se například při návštěvě Hrušovan v roce 1924.³³

31 GAŠPARÍKOVÁ-HORÁKOVÁ, Anna: *U Masarykovcov: Spomienky osobnej archivárky T. G. Masaryka*. Bratislava, Academic Electronic Press 1995, s. 32. Gašparíková cituje výrok slovensky.

32 HERBEN, Jan: *Masarykův rodinný život*. Praha, František Borový 1936, s. 18; U nás. In: *Pozor* (18.9.1921), s. 1. Výstřižek viz AÚTGM, f. Tomáš Garrigue Masaryk, sign. R, sv. Zájezdy, k. 376, Zájezd na Moravu 1921.

33 *Tribuna* (18.6.1924). Výstřižek viz *tamtéž*, k. 378, sv. Zájezd na Moravu 1924, Programy, články v tisku.